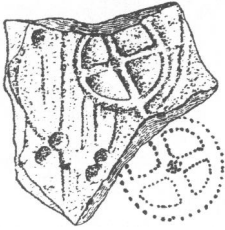

Отрощенко В.В.

КОЛІСНИЦІ БАБИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ГРАФІЧНОМУ ТА РЕЛЬЄФНОМУ ВІДТВОРЕННІ

В статті проаналізовано декоративне оформлення трьох посудин бабинської культури (XIX-XVI ст. до РХ.), де є підстави вбачати зображення колісниць. Це пари кіл (овалів) розташовані у горизонтальній чи вертикальній площині та з'єднані між собою прямою лінією. Такі композиції мають аналогії серед зображень на брилах Кам'яної Могили та на виробах інших культур доби пізньої бронзи, де їх трактують як зображення колісниць (возів). Традиція парних зображень коліс без кузова, започаткована "бабинцями", знайшла розвиток у населення бережнівсько-майвської зрубної культури, генетично пов'язаного з носіями бабинської. Їх виконували в графіці (заглибленій техніці), рельєфі та за допомогою відбитків мотузки.

Здається, вже ні в кого не викликає сумнівів належність бабинської культури (інакше - культури багатоваликів) до обр'ю культур бойових колісниць [Смирнов, Кузьмина, 1977; Березанская, 1978, с. 82-83]. На це вказують знахідки дискових псалів з шипами в ареалі згаданої культури [Лесков, 1964, с. 299-303; Рыбалова, 1966, с. 178-181; Ромашко, 1995, с. 64-65] та наявність чисельних кістяних і рогових пряжок, що входили до обладунку воїнів-колісничних [Синюк, 1996, с. 352; Отрощенко, 1998, с. 113-117]. Доповнити згадані матеріали можна за рахунок інтерпретації деяких зображень у контексті орнаментально-знакових композицій на посуді.

В колекції Херсонського краєзнавчого музею є горщик з тричленным ламаним профілем та відповідною кількістю орнаментальних зон, розділених горизонтальними лініями на зламах тулуба (рис. 1, 1). Походить він з курганного поховання біля с. Садового Білозерського р-ну Херсонської обл. Край вінець горщика декоровано на-вскісними насічками, попід ними, на шийці – горизонтальний зигзаг, на плічках – заштриховані трикутники вершинами догори, а тулуб прикрашено вертикальними ялинками з гілками, спрямованими вгору. Між ялинками, в окремому прямокутнику, прокреслено пару вертикально розміщених кіл із умовними шпичками у вигляді радіальне розташованих прямих, що перетинають лінії кіл, але не доведені до їхніх центрів. Дві сусідні прями на стику кіл майже з'єднуються, утворюючи міжколісну вісь [Березанская, Отрощенко, Чередниченко, Шарафутдинова, 1986, с. 33].

Під час опрацювання матеріалів епонімного поселення Бабине- III, що знаходилося у Первомайському р-ні Херсонської обл. [Добровольський, 1957, с. 40-45], нашу увагу привернув великий фрагмент вінця та плічок корчаги з тричленным ламаним профілем. Серед колекції № 300 з фондів ІА НАНУ вдалося віднайти лише нижній фрагмент цієї посудини з лівим овалом та завитком. На зворотньому боці, попід внутрішнім валиком, шифр: Баб-III-54 кв. 21 0,6-0,8 271 300, де передостання цифра вказує на нумерацію фрагмента в польовому описі. За інвентарним описом відреставрований профіль верхньої частини горщика мав № 236. Таким чином, загальний вигляд описаної вище частини горщика документується нині лише фотознім-

ком в ілюстративній частині звіту [Добровольський, 1954, табл. XIX]. Цей же фрагмент, у формі верхньої половини горщика, якої вже не існує в природі, видано з приблизним розташуванням валиків у смузі знакового фризу на шийці та плічках посудини [Березанская, 1960, с. 30, рис. 5]. Отже, доцільною ввадається коректна публікація цієї знахідки.

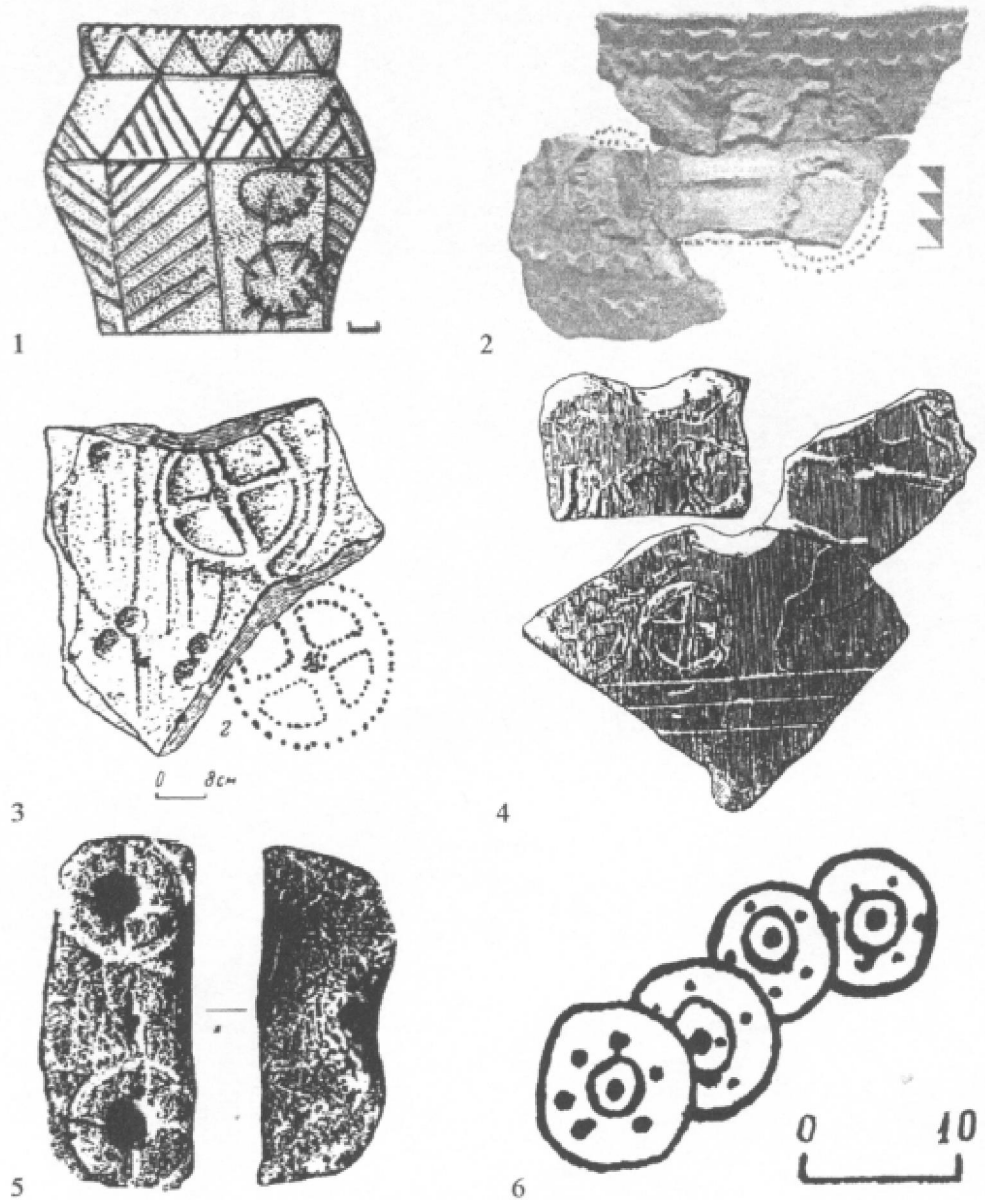

Рис. 1. Зображення колісниць на кераміці бабинської культури та аналогії до них: 1 – фрагмент горщика з с. Садового (за [Березанская и др., 1986]); 2 – фрагмент горщика з поселення Бабине-3 (за [Добровольський, 1954]); 3 – уламок стели з пох. під верхівкою кургану біля Симферополя (за [Щепинський, 1961]), реконструкція колісниць (за [Чердніченко, 1976]); 4 – зображення колісниць на стелі з кола А Мікенського некрополя (за [Penner, 1998]); 5 – зображення колісниць на шматочку талька з поселення Капітанове-1 (за [Бровендер, Винник, 1998]); 6 – розташування двох пар керамічних колес в пох. 4 кур. 6 біля с Іллічеве (за [Корпусова, Ляшко, 1999]).

Склеєні частинки згаданого фрагменту походили з культурного шару поселення (глибина 0,6-0,8 м). Верхня пара горизонтальних валиків, прикрашених дотиками нігтя, знаходилася попід краєм сплющеного вінця, а нижня – позначала перегин тулуба. До нижнього горизонтального валика було примазано вертикальний, спрямований до денця посудини. Поміж горизонтальними парами валиків розмістили орнаментально-знакову композицію, виконану в техніці валикового рельєфу. Центральну позицію на фрагменті займає пара овалів понад перегином тулуба, декорованих поперечними дотиками пальця. Овали з'єднано двома короткими горизонтальними пружками без насічок. Якщо лівий овал проглядається на фото і в натурі практично повністю, то правий зберігся лише на половину і реконструюється нами. Понад правим овалом наліплено додаткову дугу, поруч із нею – ушкодження зовнішньої поверхні трикутної форми, а зліва від лівого овалу наліплено кінчик спірального завитка у формі валика, закрученого направо вгору (рис. 1, 2). Композиція з парою овалів у горизонтальній площині, поєднаних валиками, може трактуватися як умовне зображення двоколісного транспортного засобу.

Цікавий матеріал дали розкопки біля с. Астаніного (Ленінський р-н, Автономна Республіка Крим). Впускне пох. 13 у кург. 23 визначене в звіті як "зрубне" (рис. 2, 7). Але позиція дорослого небіжчика (випростано на спині), західна орієнтація, сліди вохри на кістках та горщик вертикальних пропорцій з тричленим профілем вказують на те, що пох. 13 належить до бабинської культури [Лесков, Яковенко, 1965-67, с. 72, кресл. 67]. В 1,3 м на південний захід від пох. 13 знаходилося пох. 3, визначене як "катакомбне". Поховання здійснене у підбої, де шахта знаходилася з півночі, а вхідний отвір було закладено кам'яними брилами в ряд. Скелет підлітка лежав у випростаному стані на спині, черепом до заходу, а біля тімені знаходилися дві кістки тварини (рис. 2, 2). Зрозуміло, що два поховання, розташовані поряд у полі кургану та ідентичні за ритуалом, повинні мати єдину культурну належність у цьому конкретному випадку - бабинську. Групу випростаних поховань бабинської культури з переважно західною орієнтацією небіжчиків вже виділено [Кислий, 1993, с. 162-176; Тоцев, 1993, с. 157-161], що є додатковим аргументом на користь коректності запропонованого перегляду культурної належності пох. 3 та пох. 13 з кург. 23 біля Астаніного. Зазначимо також, що грубостінний горщик з пох. 13 з його тричленим профілем та специфічним вінцем, меншим від діаметру дна (висота посудинки - 16 см, діаметр вінця - 8 см, дна - 9 см), подібний до горщика з пох. 3 кург. 4 біля с. Дальнього в Криму, віднесеного до бабинської культури. Його параметри: висота - 14,5 см, діаметр вінця - 7 см, дна - 8 см [Колтухов, Кислий, Тоцев, 1994, с. 46, рис. 22,5].

Але звернемося до складної багатофігурної знакової композиції на зовнішній поверхні горщика з Астаніного. Знаки на підлощеній поверхні тулуба та плічок продряпано по сирій глині (рис. 3). На жаль, верхня частина горщика порушена бульдозером і не всі елементи композиції збереглися. Прорисовка знаків, любязно надана авторові С.С.Березанською, фіксує десь 18 знаків та знакових комбінацій. Впадає в око пара кіл у правій частині прорисовки та спроба їх поєднати поперечною лінією, дуга над лівим з ідах кіл і рамкова композиція над правим. На лівій частині знакового поля помітне ще одне коло з хрестиком усередині. Поряд з ним гратчаста трапеція, а зліва від неї, можливо, сегмент від другого в цій парі кола, ніби обрізаного вертикальною лінією. Вся ліва композиція може бути потрактованою як колісниця з гратчастим кузовом у горизонтальній проекції. Фактично знакова композиція обмежена тут двома досить-таки умовними зображеннями колісницями.

Досвід вивчення образотворчого мистецтва та знакових систем доби бронзи переконує в тому, що на посуді з Садового, Бабиного та Астаніного відтворено двоколісні транспортні засоби. Специфічно бабинським є оздоблення кіл (овалів) поперечними насічками чи відбитками нігтя - можливою імітацією спиць. З Бабиного-III походить зокрема дискове коліщатко з наміченою однією стугошою, декороване по ободу поперечними нарізками [Березанская, 1960, с. 29, рис. 4]. Для описаних вище парних зображень кіл (овалів), з'єднаних поперечними прямими лініями (пружками), існує доволі широке коло аналогій з синхронних чи дещо пізніших пам'яток доби бронзи з теренів Степової України.

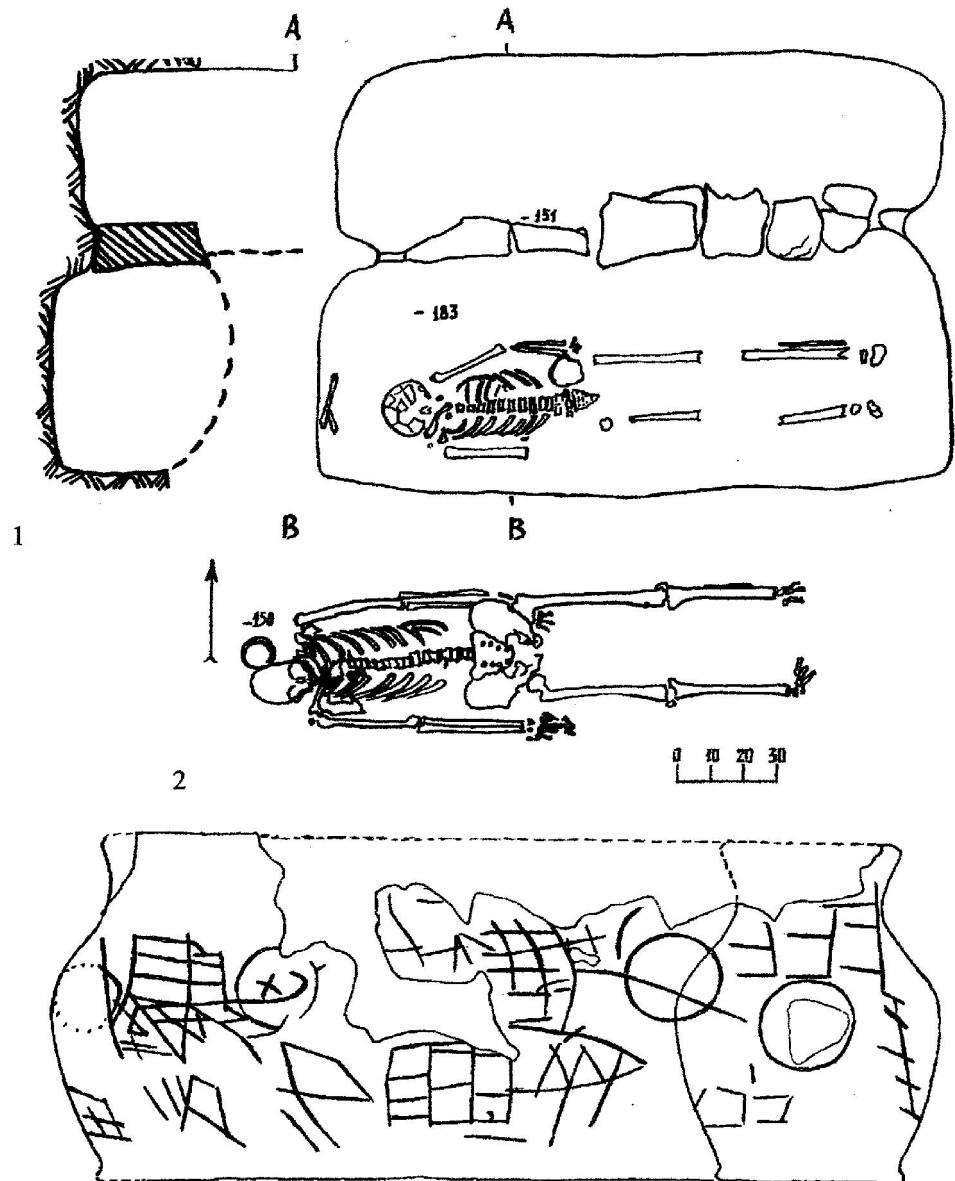

Рис. 2. Комплекси кург. 23 біля с. Астаніне: 1 – пох. 3, план та перетин; 2 – пох. 13, план; 3 – розгортка знакової композиції на горщику з пох. 13.

Рис. 3. Кам'яна Могила: рисунки в південно-західній частині плити № 25
1/20 натуральної величини.

Дві пари недбало вирізьблених на площині пісковика кіл (овалів), з'єднаних попарно прямою лінією, знаходиться в центральному секторі "кінської" брили № 25 Кам'яної Могили, що на лівому березі р. Молочної біля с. Терпіння Мелітопольського р-ну Запорізької обл. [Рудинський, 1961, с. 59-67, табл. XVII]. При цьому верхня пара коліс з'єднана рисою з профільним зображенням коня. Аналогічні сюжети присутні також на "кінських" брилах № 26 та № 27. Загалом же комплекс "кінських" брил особливо насичений зображеннями коней та солярних знаків у формі колес з трьома чи чотирма спицями. Нагадаємо, що на брилі № 27 вирізьблене профільне зображення колісниці у стилі композицій на стелах з поховального кола "А" некрополя Мікен [Отрошенко, 1974, с. 75, рис. 3; Чередниченко, 1976, с. 138]. Серед зображень на цих стелах є випадок, коли під кузовом колісниці вирізьблено не одне, а два колеса в ряд [Penner, 1998, p. 163, abb 32, 3]. Обидва колеса можна побачити водночас в профіль, коли поглянути на візок трохи ззаду, під певним кутом зору. Але ж колеса з такої позиції будуть вже сприйматися не круглими, а овальними. З цієї ж точки споглядання можна побачити частину осі поміж колесами (з'єднуюча пряма на малюнках).

З колом пам'яток бабинської культури можна пов'язати зображення на уламку стели, знайденої в кам'яній скрині, спорудженої на верхівці кургану доби ранньої бронзи (№ 11) біля Симферополя [Шульц, Столяр, 1958, с. 61-62, рис. 15,1]. Прорисовку заглиблень на стелі видав А.О.Щепинський [Щепинський, 1961, с. 229, рис. 1, 2], а М.М.Чередниченко запропонував реконструкцію зображення на цій стелі як колісниці з двома колесами в плані та дишлою [Чередниченко, 1976, с. 140, рис. 4, 3]. Така реконструкція (рис. 4, 1) видається обґрунтованою, як і спостереження, що дуга над лівим колесом може бути зображенням дишла. Аналогічна дуга наліплена над правим колесом на розглянутій раніше композиції з Бабиного-III та прокреслена над лівим колесом лівої пари колес на горщику з Астаніного. Те, що колеса не завжди малювали із спицями (Бабине III, Астаніне, Кам'яна Могила, брила 25) не по-

винно нас дивувати. Адже ця традиція, ймовірно, веде свій початок від передачі графічними засобами суцільних дискових коліс доби ранньої та середньої бронзи. Зберігається вона й за доби пізньої бронзи, про що мова піде пізніше.

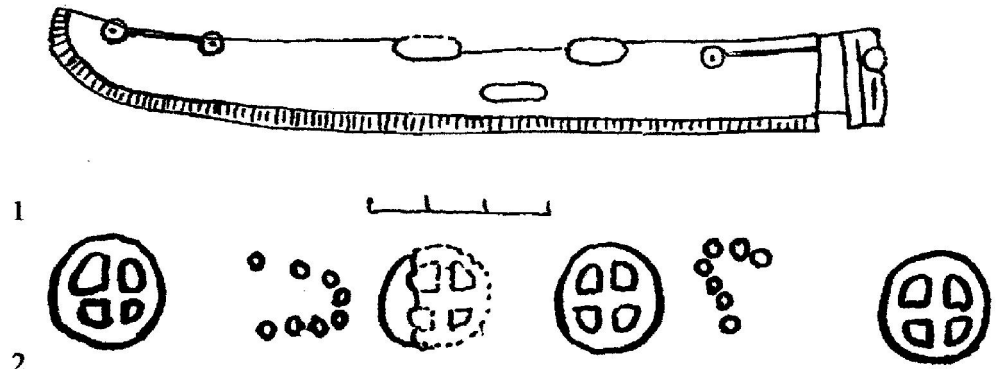

Рис. 4. 1 – пос. Йосипівка, фрагмент псалія (за [Беляев, 1980]);
2 – розташування знаків на горщику з Маріупольського музею (прорисовка автора).

У контексті обраної теми звернемо увагу на унікальний комплекс з керамічними колесами з с. Іллічеве Ленінського р-ну, згадуваного вище [Корпусова, Ляшко, 1999, с. 42-45, рис. 2-4]. Колеса було викладено двома парами перед стегнами підлітка, що лежав випростано на правому боці головою на південь-захід-захід у вузькій прямокутній ямі. Дно ями посилене вохрою, а перед грудною клітиною стояв горщик перехідної форми від інгульської до бабинської культури. Автори публікації схильні відносити цей комплекс до кам'янсько-лівенцівської групи пам'яток, синхронних бабинській культурі та певним чином пов'язаних з нею. І хоча модельки (діаметр - 11-12 см) відтворюють ще суцільні колеса із двобічною ступицею та шістьма отворами на диску, вони ніби є натуральним макетом для парних зображень кіл-коліс на посуді бабинської культури (рис. 4, 2).

Колісні сюжети бабинської культури одержали розвиток у рельєфних та графічних зображеннях бережнівсько-маївської зрубної культури [Отрощенко, 1996, с. 128-132]. Колеса переважно, мали форму кола з чотирма спицями й компонувалися парами. Крім зображень, інтерпретованих як колісники раніше, привертає увагу негатив пари коліс із ступицею, вирізьблені на шматочку тальку з культурного шару поселення Капітанове-1 в Новоайдарському р-ні Луганської обл. [Бровендер, Винник, 1998, с. 58]. Між колесами - заглиблена канавка-вісь (рис. 5, 7). Позаяк відливати коліщатка на цій матриці було неможливо, то, ймовірно, ми маємо справу із своєрідним зображенням колісничі. Пропонуємо увазі уточнене зображення двох пар коліс-валиків на горщиківі з Маріупольського музею та знаків поміж парами (рис. 5, 2). Уточнення полягає в тому, що знаки, нанесені торцем рурочки між колесами різні, а не однакові як подавалося у попередніх публікаціях. Вертикальний знак з гачком між першою парою коліс може трактуватися як дишло, а П-подібний знак у горизонтальній проекції сприймається як зображення кузова колісничі в плані. Інший варіант умовного зображення чи, швидше, знаку колісничі подано на псалії з поселення Йосипівка на Орїллі в Дніпропетровській обл. На жаль, і цю знахідку видано з порушенням малюнку на поверхні псалія [Ремесло..., с. 1994, с. 162, рис. 50, 8]. На фотознімку псалія в дисертації О.С.Беляєва [Беляев, 1980], зокрема, видно на закругленому кінці артефакту пару циркульних солярних знаків, з'єднаних прокресленою лінією (рис. 5, 3). Умовні зображення колісничі у вигляді пар соляр-

них знаків яскраво проілюстровані в монографії С.Піггота [Piggot, 1983]. Крім того, колесо без спиць, у традиціях бабинської культури, зображено на фрагменті горщика з поселення Безіменне-2 в Надазов'ї, Донецька обл. [Горбов, Мимоход, 1999, с. 61, рис. 13, 1]. Над ним вписано в трикутник людину з сокирою в руці. Тут колесо фігурує безпосередньо в контексті воєнного епізоду.

Не дивлячись на те, що коло зображень колісниць на посуді бабинської культури досить обмежене, а самі композиції достатньо умовні, вони сукупно складають додаткове важливе джерело для характеристики доби бойових колісниць. Водночас ці матеріали засвідчують народження певної місцевої традиції зображення колісного транспорту, що мала розвиток за доби пізньої бронзи у населення бережнівсько-маївської зрубної культури.

Список використаних джерел

1. *Беляев А. С.* Поздний период эпохи бронзы пограничья степи и лесостепи в Днепровском Левобережье. - Рукопись дисс. ... канд. ист. наук. - К., 1980. - НА ИА НАНУ. - Фонд 12. - № 590. - 144 с.
2. *Безанская С. С.* Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // Советская археология. - 1960. - № 4.
3. *Безанская С. С.* Предсрубный культурно-хронологический горизонт на Украине // Древние культуры Поволжья и Приуралья. - Науч. Тр. КуйбГПИ. - Куйбышев, 1978.
4. *Безанская С. С., Отроценко В. В., Чердиченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины. - К.: Наук. Думка, 1986.
5. *Бровендер Ю. М., Винник С. В.* Путешествие в доисторический поселок. -Перевальск, 1998.
6. *Горбов В. Н., Мимоход Р. А.* Культурные комплексы на поселениях срубной культуры Северо-Восточного Приазовья // Древности Северо-Восточного Приазовья. - Донецк: Український культурологічний центр, 1999.
7. *Добровольский А. В.* Отчет о раскопках поселения бронзового века Бабино III в 1954 г. - НА ИА НАНУ. - 1954. - Ф. е. № 2329.
8. *Добровольский А. В.* Поселение бронзового века Бабино III // КСИА АН УССР. - 1957. - Вып. 7. - С. 40-45.
9. *Кислый А. Е.* Кромлехи и каменные оградки срубной культуры на Керченском полуострове // Древности Степного Причерноморья и Крыма. - Запорожье, 1993. - IV. - С. 162-176.
10. *Колтухов С. Г., Кислый А. Е., Тоцьев Г. Н.* Курганные древности Крыма. -Запорожье, 1994.
11. *Корпусова В. Н., Ляшко С. Н.* Погребение эпохи бронзы с глиняными модельками колес у с. Ильичево в Крыму // Старожитності Степового Причерномор'я і Криму. - Запоріжжя, 1999. - VII.
12. *Лесков А. М.* Древние роговые псалы из Трахтемирова // СА. - 1964. - № 1. - С. 299-303.
13. *Лесков А. М., Яковенко Э. В.* Отчет о раскопках курганных могильников у сел Зеленый Яр - 1965 г., Кирове - 1966 г., Астанино - 1966-1967 гг. - НА ИА НАНУ. -1965-67 32.
14. *Отроценко В. В.* Элементы изобразительности в искусстве племен срубной культуры // СА. - 1974. № 4.
15. *Отроценко В. В.* Малюнки (знаки) колісниць в пам'ятках культур зрубної спільності // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей. - Донецк, 1996.-Ч. 1.-С. 128-132.
16. *Отроценко В. В.* Феномен кістяних пряжок // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). - Запорожье, 1998. - С. 113-117.
17. Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине - К.: Наук. думка, 1994.
18. *Ромашко В. А.* Новая находка дисковидного псалия в Присамарье // Тези Міжнародної наук. конф., присвяченої 140 річниці від дня народж-Д.І.Яворницького та 90-ліття XIII археологічн. з'їзду. - Дніпропетровськ, 1995. - С. 64-65.
19. *Рудинський М.* Кам'яна Могила. - К.: Вид-во АН УРСР, 1961.
20. *Рыбакова В. Д.* Костяной псалий с поселения Каменка близ Керчи // СА. - 1966. - № 4. - С. 178-181.
21. *Синюк А. Т.* Бронзовый век бассейна Дона. - Воронеж: Изд-во Воронежского педун-та, 1996. -

- 352 с.
22. *Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е.* Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий. - М.: Наука, 1977. - 82 с.
  23. *Тоцев Г.Н.* Погребения КМК с вытянутыми костяками в Крыму // Древности Степного Причерноморья и Крыма. - Запорожье, 1993. - IV. - С. 157-161.
  24. *Чередниченко Н.Н.* Колесницы Евразии в эпоху бронзы // Энеолит и бронзовый век Украины. - К., 1976.
  25. *Шульц П.Н., Столяр А. Д.* Курганы эпохи бронзы в долине Салгира // КСИИМК. - 1958. - Вып. 71. -С. 61-62.
  26. *Щепинский А.А.* Соляные изображения эпохи бронзы из Крыма // Советская археология. - 1961. - № 2.
  27. *Penner S.* Schliemanns Schachtgreberrund und der europaishe Nordosten. – Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH, 1998.
  28. *Piggot S.* The earliest wheeled transport from Atlantic coast to Caspian sea. – London: Tamts&Hudson, 1983. – 320 p.

Отроценко В. В.

КОЛЕСНИЦЫ БАБИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ГРАФИЧЕСКОМ И РЕЛЬЕФНОМ ОТОБРАЖЕНИИ

В статье проанализировано декоративное оформление трех сосудов бабинской культуры (XIX-XIV ст. до Р.Х.), в которых есть основания видеть изображения колесниц. Это пары кругов (овалов), размещенные в горизонтальной или вертикальной плоскости и соединенные между собой прямой линией. Такие композиции имеют аналогии среди изображений на плитах Каменной Могилы и изделиях других культур эпохи поздней бронзы, где их трактуют как изображения колесниц (повозок). Традиция парных изображений колес без кузова, начатая "бабинцами", получила развитие у населения бережновско-маевской срубной культуры, генетически связанного с носителями бабинской культуры. Их выполняли в графике (в прочерченной технике), рельефе и с помощью оттисков шнура.

Otroshchenko V. V.

THE CHARIOTS OF BABINSKAYA CULTURE IN GRAPHIC AND RELIEF DISPLAY

In the article the decorative design of three vessels of babinskaya culture (XIX-XIV c B.C.) is analysed. There is ground to see images of chariots in it. These are pairs of circles (ovals) placed in a horizontal or vertical plane and connected with a direct line. Such compositions have analogies among the images on plates of the Kamennaya Mogila and on products of other cultures of late bronze epoch. They are treated as images of chariots. The tradition of the pair images of wheels without bodies begun by babinskaya culture representatives, has received development from the berezhnovsko mayovskaya sрубnaya culture population genetically connected to carriers of babinskaya culture. They were carried out in the black-and-white art (in drawing techniques), relief and with the help of cord prints.